

VI

आधुनिक स्त्रीवादाचे स्वरूप व परंपरा

प्रा. डॉ. प्रदीप यशवंत पाटील

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)

संपर्क 9763243017

सारांश

स्त्रीवाद ही कवळ एक सैध्दांतिक विचार प्रणाली नसून ती गतीशील आणि कृतीनिष्ठ स्वरूपाची आहे. आपल्या भोवतालचे जग केवळ समजून घेणे एवढ्यापुरते तिचे उद्दिष्ट मर्यादित नसून ते जग बदलण्याचा प्रयत्न करणारी ही विचार प्रणाली आहे. पाश्चात्य देशांबरोबरच भारतासारख्या पौरात्य देशातही या विचारप्रणालीने क्रांती घडवून आणली आहे. युगांयुगांपासून आजतागायत स्त्रीवर होत असलेल्या सार्वत्रिक जुलूमांची कारणे समजून घेऊन तो जुलूम समूळ नष्ट करणे, हे य विचारप्रणालीचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. पितृसत्ता ही या जुलुमाची आदिकारण असलेली दिसते. याविषयी सर्व प्रकारच्या स्त्रीवादी विचारधारांमध्ये एकवाक्यता आहे. पितृसत्ता व्यवस्थेमुळे स्त्री ही सर्वत्र पुरुषांच्या तुलनेत गौण लेखली गेली. पुरुषांच्या उन्नतीचे साधन किंवा त्यांच्या उन्नतीच्या मार्गातील विघ्न एवढाच दर्जा आजवर स्त्रीला मिळाला आहे.

पारिभाषिक संज्ञा : स्त्रीवाद, स्व आणि पर, जहाल स्त्रीवाद, समानतावादी स्त्रीवाद, मार्क्सवादी स्त्रीवाद, अभिजात मार्क्सवादी स्त्रीवाद, समाजवादी स्त्रीवाद.

प्रास्ताविक

फ्रेंच विचारवंत सिमॉन द बोव्हा यांनी 'द सेकंड सेक्स' या आपल्या ग्रंथात स्त्री दुय्यम गणली जाण्याची दोन कारणे सांगितली आहेत. 1) स्त्रीला मिळणारा पुरुषांनंतरचा दुय्यम दर्जा आणि 2) पितृसत्ता जेव्हा 'स्व आणि पर' अशा आपपर विरोधाची मांडणी करतात तेव्हा स्त्रीचे पर म्हणून स्वतंत्र अस्तित्व आकार घेत नाही. तर त्या पर चे स्वरूप केवळ न्युनतादर्शक किंवा अभावदर्शक असते. स्त्री म्हणून आपण जन्म घेत नसतो तर आपण स्त्री बनत असतो हे सिमॉन द बोव्हाचे विधान या संदर्भात अगदी सार्थ वाटते. अर्थात आपण स्त्री व पुरुष देह घेऊन जन्माला येतो, हे येथे नाकारायचे नाही. परंतू या देहाबरोबर लाजाळूपणा, नाजूकपणा, भावनाप्रधानता, ममता, स्वार्थत्याग, समर्पण वगैरे गुणही

जन्मजात असतात. हे येथे नाकारायचे आहे. हे गुण समाजाने, संस्कृतीने स्त्रीवर लादलेले असतात.

स्त्रीयांवर झालेल्या जुलूमाचे मुळ कारण कोणते? आणि हा जुलूम संपविण्यासाठी कोणता मार्ग स्वीकारावा? या दोन प्रश्नांच्या संदर्भामध्ये घेतल्या जाणाऱ्या भूमिकानुसार स्त्रीवादामध्ये पाच मुख्य प्रवाह निर्माण झाले आहेत.

- 1) समानतावादी स्त्रीवाद
- 2) जहाल स्त्रीवाद
- 3) मार्क्सवादी स्त्रीवाद
- 4) अभिजात मार्क्सवादी स्त्रीवाद
- 5) समाजवादी स्त्रीवाद

यांचा येथे आढावा घेणे गरजेचे आहे.

1) समानतावादी / उदारमतवादी स्त्रीवाद

सर्व मानवांच्या समतेचा, राजकीय स्वातंत्र्याचा, न्यायाचा व आत्मविकासासाठी समान संधीचा पुरस्कार करणे म्हणजे समानतावादी स्त्रीवाद होय. जे जे म्हणून इतर सर्व मानवांना मिळाले आहे, ते सर्व मिळविण्याचा अधिकार स्त्रीयांनाही आहे. त्यासाठी समानतेवर भर दिला पाहिजे, स्त्रीयांना त्यांच्या कायदेशीर हक्काविषयी जागरूक केले पाहिजे, त्यांना शिक्षणाची व विकासाची समान संधी मिळाली पाहिजे, विवाह संबंधात त्यांना समान स्थान आणि निर्णयाचे स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे. तसेच सांपत्तिक अधिकार, वारसाहक्क याविषयी जागरूक राहिले पाहिजे, असे या भूमिकेचे स्वरूप आहे.

2) जहाल स्त्रीवाद

जहाल स्त्रीवादाचा भर स्त्रीपुरुष समानतेपेक्षा त्यांच्या भिन्नतेवर असतो. स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या स्वभावांची विशिष्ट जडणघडण सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेद्वाराच होत असते, हे या भूमिकेला अमान्य नाही. परंतू स्त्री सत्ताश्रयी समाज स्त्रीगुणाधिष्ठित असेल आणि संगोपन, समर्पण व सहकार्य यांसारख्या स्त्रीस्वभाव वैशिष्ट्यांमुळे मानवाच्या उत्क्रांतीचा पुढचा टप्पा गाठता येईल, अशी या स्त्रीवादाची धारणा आहे. पितृसत्तेने स्त्रीयांवर लादलेले कनिष्ठत्व दूर करून स्त्रीया नवी जाणीव अनभवू शकतील, स्वतःचे वेगळे अनुभवविश्व उभारू शकतील असे हा स्त्रीवाद मानतो.

3) मार्क्सवादी स्त्रीवाद

मार्क्सवादी स्त्रीवादाचा उगम हा स्त्रियांच्या शोषणाचे मूळ भांडवलशाही समाजरचनेत शोधण्याच्या प्रयत्नातून झाला. कौटुंबिक श्रमांना श्रय हा दर्जा आणि त्याचे मोल मिळायला हवे, अशी भूमिका हा स्त्रीवाद घेतो. घराबाहेरच्या कामामध्ये स्त्रियांना मिळणारा दुय्यम दर्जा, असमान संधी व कमी रोजगार दर या गोष्टींना या स्त्रीवादाने प्रखर विरोध केला आहे. इतर श्रमजीवी वर्गाप्रमाणेच स्त्रियांच्या हातातही उत्पादनाची साधने नसतात. तसेच उत्पादनावरही त्यांचा अधिकार नसतो. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये परात्मभाव निर्माण होतो, असे विश्लेषण या स्त्रीवादाच्या बाबतीत करता येईल.

4) अभिजात मार्क्सवादी स्त्रीवाद

या विचारानुसार ऐतिहासिकदृष्ट्या खाजगी संपत्तीच्या उदयातच स्त्रियांच्या दडपणुकीची कारणे सापडतात. म्हणून या दृष्टिकोनातून स्त्रीमुक्तीवाद हा साम्यवादी समाज अस्तित्वात आणण्यासाठी द्यावयाच्या लढ्याचाच एक भाग आहे. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा वेगळ्या तऱ्हेच्या प्रश्नांना तोंड द्यावे लागते. त्याकरिता स्त्रियांनी एक गट म्हणून भांडवलशाहीच्या विरोधात उभे राहिले पाहिजे. त्यांनी केलेल्या कुटूंबसंस्थेच्या विश्लेषणातून वर्गीय समाजाचा पुरुषी वर्चस्व हा अविभाज्य घटक आहे, असा विचार अभिजात मार्क्सवादी स्त्रीवादाला अभिप्रेत आहे. यातूनच सार्वजनिक उद्योगधंद्यात स्त्रियांना स्वतंत्रपणे समान पातळीवर सहभाग घेता आला पाहिजे असा आग्रह मार्क्सवादी विचार धरतो. यातून स्त्रियांना खरी मुक्ती मिळेल असे या गटाला वाटते.

5) समाजवादी स्त्रीवाद

अभिजात मार्क्सवाद व जहाल स्त्रीवाद यांच्यातील टोकाच्या भूमिका व दोष टाळून, पण दिलेल्या महत्त्वाच्या जाणिव्या, अंतर्दृष्टी घेऊन समाजवादी स्त्रीवाद उभा राहतो. त्यांच्या दृष्टीने लढाऊ स्त्रीवादी जाणिव्या विकसित होणे जितके महत्त्वाचे आहे. तितकेच आर्थिक पाया बदलून स्त्री-पुरुषांमध्ये समानता आणणे आवश्यक आहे. त्यासाठी या विचारात उत्पादन, पुनरुत्पादन, लहान मुलांवरील संस्कार प्रक्रिया या सर्व घटकांचा एकत्रित विचार करण्याचा प्रयत्न झाला आहे.

स्त्रीवाचा अर्थ आणि परंपरा

1960 च्या सुरवातीला समकालीन स्त्री चळवळ उदयाला आली असे सर्वसाधारणपणे मानले जाते. आणि 1960 च्या शेवटच्या टप्प्यावर या नव्या स्त्रीचळवळीने सार्वजनिक जीवनात संपूर्ण जगाचे लक्ष वेधले. स्त्रीवाद, नवा स्त्रीवाद आणि स्त्रीमुक्ती या शब्दांना भिन्न अर्थछटा आहेत. स्त्रियांच्या हक्काची भूमिका घेणे म्हणजे स्त्रीवाद, तर स्त्रीमुक्तीमध्ये स्त्रियांच्या सम्यक स्वातंत्र्याचा विचार सुचित होतो. लोकप्रिय पातळीवर स्त्रीमुक्ती हा विचार नव्या स्त्रीवादाचा समानार्थी म्हणून वापरला जातो. एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे की, स्त्रीमुक्ती चळवळ हा शब्द अस्मिता अधोरेखित करण्यासाठी तयार केला असला तरी ही शब्दसंहिता फार गतीने लोकप्रिय भाषणांमुळे आणि जनसंपर्काच्या माध्यमांनी सर्वसाधारणपणे स्त्रीवादासाठी प्रचारात आणली. समकालीन स्त्रीचळवळीचा इतिहास लिहिणारी अभ्यासक गेल येटस् असे म्हणते की, नवा स्त्रीवाद या शब्दापेक्षा स्त्रीमुक्ती या शब्दामुळे स्त्रीचळवळीच्या गाभ्यापाशी असणाऱ्या विचारप्रणालीवर प्रकाश पडतो.

1960 च्या दशकात अमेरिका, युरोपीय देश, ऑस्ट्रेलिया आणि जपान येथे स्त्रीमुक्तीसाठी लढणारे गट मोठ्या वेगाने पसरले. या चळवळीने दाखवून दिले की आता स्त्रियांनी आपल्या पारंपरिक मातृत्व आणि गृहिणीच्या कर्मकांडामध्ये समाधान मानण्याची गरज नाही. तर पुरुषांच्या बरोबरीने जीवनातील प्रत्येक क्षेत्रात समान पायावर त्या सहभागी होऊ शकतात.

बहुतांशी देशांमध्ये करारासंबंधी हक्क, संपत्तीविषयक हक्क, मिळकतीचे व्यवस्थापन आणि विशेषतः लैंगिक प्रश्नासंदर्भात आणि गर्भधारणेसंदर्भात कायद्यानेच स्त्रियांविषयी भेदभाव केला जातो. अशा देशांमधील स्त्रियांचे गट गर्भपाताचा हक्क किंवा गर्भनियंत्रणासंबंधी माहिती आणि साधने, गर्भधारणाबंदी, वेश्याव्यवसाय, विवाह आणि घटस्फोटविषयक कायदे या प्रश्नांवर लक्ष केंद्रित करतात. पारंपरिक विचारात स्त्रियांकडे एक उदासीन आणि परावलंबी अस्तित्व अशा साठयामध्ये बघितले जाते. तर पुरुषांना मात्र कृतीशील स्वतंत्र व्यक्ती असे मानले जाते. पारंपरिक भूमिकानुसार स्त्रियांना गृहिणी आणि पुरुषांना पोषणकर्ता मानले गेल्याने लग्न आणि कुटूंब या संस्था स्त्रियांना दुय्यमत्व देण्यामध्ये पायाभूत ठरतात. अगदी अलीकडे स्त्रियांना घराबाहेरील कामे घेण्यासाठी उत्तेजन

दिले जाऊ लागले तर पुरुषांना बाल संगोपन आणि घरकाम यामध्ये सहभागी होण्यासाठी आवाहन दिले जाऊ लागले.

ऐतिहासिकदृष्ट्या स्त्रीवादामध्ये काही भिन्न प्रवृत्ती सहजपणे आपण पाहू शकतो. इंग्लंड आणि अमेरिका या दोन देशांमध्ये आपल्याला लोकशाहीवादी, उदारमतवादी स्त्रीवादाची फार जुनी परंपरा दिसते आणि तिची दिशा स्त्रियांसाठी समान हक्क आणि समान संधी अशी दिसते. त्याचा भर 19व्या शतकात स्त्रियांच्या मार्गातील शैक्षणिक आणि व्यावसायिक अडथळे दूर करण्यावर होता आणि या सुधारणावादी मोहिमांचे स्वरूप मात्र बऱ्याच वेळा लढाऊ होते.

स्त्रीवादातील आणखी एक प्रभावी परंपरा आहे. ती अधिक अलगतावादी आहे. स्त्रीवादी स्वप्ननगरी अनेकदा हिंसक, सैनिकी, हुकूमशाही पुरुषी गुणांना अडेरून साकारते. हा स्त्रीवादी विचार एका अर्थी पुरुषांमधील हिंसाचार नाहीसा करण्याच्या प्रश्नाबाबत निराशावादी असतो. स्त्रियांचे समाज, स्त्रियांची एकमेकांशी असणारी नाती हे सर्व घट्ट करून जगण्याकडे यांचा कल दिसतो. सुरवातीला या परंपरेतून स्त्रियांच्या परस्पर नात्यासंदर्भात एकत-हेची भावूकता दिसते. परंतू समकालीन स्त्रीवादामध्ये मात्र अधिक भरीव विचार दिसतो. इंग्लंड आणि अमेरिकेतील स्त्रीमुक्ती चळवळीचा 1960 च्या दशकाच्या शेवटी झालेला आविष्कार फायर स्टोन आणि मिलेट यांच्या संहितामधून जो दिसतो. त्यात एक राजकीय प्रभावी भूमिका विकसित होताना दिसते. तिचे वैशिष्ट्य म्हणजे आर्थिक, राजकीय आणि सैनिकी क्षेत्रात शारिरीक आणि मानसिक पातळीवर येणारी पुरुषी हिंसा आणि सत्ता यांची कोणताही तडजोड न करता केलेली थेट चिकित्सा हे होय. अनेक स्त्रीवादयांच्या मते पुरुषसत्ताक व्यवस्थेतील पुरुषी वर्चस्व ही प्राथमिक स्वरूपाची सामान्य विभागणी आहे. वर्ग किंवा वंश या कोटी क्रमानुसार समाजाची विभागणी होण्यापूर्वी आणि अधिक वैशिष्ट्यपूर्ण अशी ही विभागणी आहे. स्त्रीवादाचा तिसरा प्रवाह आहे तो सर्वसाधारण समाजवादी परिप्रेक्ष्य आणि राजकारण यांच्याशी स्त्रियांचा झगडा जोडू पाहतो. या प्रवाहामध्ये समाजवाद, माओवाद, वसाहतवाद विरोध आणि राज्यसंस्था विहीनतावाद या विचारांचा अधिक प्रभाव असलेला दिसतो. या समाजवादी परंपरा विचारप्रणाली संदर्भातील प्रश्न, जाणीवा आणि सांस्कृतिक क्रांती यांची अत्यंत गांभीर्याने दखल घेतात, हे लक्षात घेतले पाहिजे.

समारोप

स्त्रीवाद म्हणजे स्त्रींच्या दृष्टीकोनातून जीवनाच्या सर्व पैलूवर टाकलेला दृष्टीक्षेप होय. स्त्रीवाद ही एक जाणीव आहे. स्त्रीवाद हा एक जीवन विषयक तत्वज्ञान आहे. तो एक सैध्दांतिक दृष्टीकोन आहे त्याचप्रमाणे स्त्रीवाद हा संघटित कृतीसाठी साददेखील आहे. त्यामुळे स्त्री-पुरुषांनी स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून सन्मानाने जगण्यासाठी सर्व सामाजिक संस्थांचा केलेला पुनर्विचार म्हणजे स्त्रीवाद होय. वैयक्तिक आयुष्यात स्त्रीवाद आपल्या पातळीवर जगण्यात उतरवता येतो. आपण कोणत्याही क्षेत्रात काम करित असलो तरी स्त्रीवाद तिथेही स्वतःचे अस्तित्व देणारे तत्वज्ञान म्हणून त्याचे अस्तित्व दिसते. म्हणजेच स्त्रीवाद हे एक पोथीबद्ध, कर्मठ, एकसाची तत्वज्ञान नाही, असे म्हणता येईल. स्त्रीवाद या तात्विक प्रवाहाच्या अंतर्गत अनेक उपप्रवाह असले तरी या भेदांपलिकडे जाणारी काही समान सूत्रे स्त्रीवादामध्ये अर्थपूर्ण ठरतात. एकूणच स्त्रीवादामध्ये 1) त्या त्या कालखंडात विशिष्ट सामाजिक परिवेषात स्त्रीत्व आणि पुरुषत्वाची व्याख्या कधी ठरते? 2) त्याची कोणती वैशिष्ट्ये तो समाज ठरवतो, हे तपासणे. 3) स्त्री-पुरुषांच्या वर्तन प्रकारातील भिन्नतेमागची समाजनिर्मित कारणे कोणती हे खोलात जाऊन तपासणे. 4) पुरुषप्रधान व्यवस्थेची आर्थिक, ऐतिहासिक व राजकीय कारणमीमांसा करून स्त्रियांचे दुय्यमत्व कमी व्हावे, स्त्रीदास्याचा अंत व्हावा, म्हणून सातत्याने प्रयत्न करणे हे काही समान दुवे आहेत. असे मला वाटते.

संदर्भ ग्रंथसूची

- 1) सुमती लांडे (संपादन) : 'स्त्रीवाद', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, प. आ. 2007.
- 2) विदयूत भागवत : 'स्त्रीवादी सामाजिक विचार', डायमंड प्रकाशन पुणे, प. आ. 2008.
- 3) विदयूत भागवत : 'स्त्री-प्रश्नाची वाटचाल' परिवर्तनासच्या दिशेने, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, हि. आ. 2009.
- 4) शोभा नाईक : 'भारतीय संदर्भातून स्त्रीवाद', लोकवाडमय गृह मुंबई, प. आ. 2007
- 5) अश्विनी धोंगडे : 'स्त्रीवादी समीक्षा स्वरूप आणि उपयोजन दिलीपराज प्रकाशन पुणे, प.आ. 1993.
- 6) मंगला वरखेडे : 'स्त्रीवादी समीक्षा: संकल्पना आणि उपयोजन' का.स. वाणी प्रगत अध्ययन संस्था, धुळे, प.आ. 1999.